

ВМЕСТО УВОД:

ЗА НАСЛЕДСТВОТО НА ПРЕХОДА ИЛИ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ „ПОСТИЖЕНИЯ“ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ИЗМИНАЛИТЕ ДВАДЕСЕТ ГОДИНИ

1. Изгубеното двадесетилетие

От позициите на днешния ден, изкушенията да се даде еднозначна и категорична оценка на прехода, са твърде предизвикателни. Според управляващата класа постигнати са „феноменални“ успехи на българския преход. Сред тях най-важните са: изпълнени бяха критериите от Копенхаген¹, доказателство за което е присъединяването на Р. България към Европейския съюз. Следователно, създадени са стабилни институции, гарантиращи демокрацията, законността и човешките права, както и действаща пазарна икономика, способна да се справи с конкурентните сили в ЕС.

Тази широко лансираната теза обаче е твърде съмнителна, защото отклонява вниманието от същността на нещата. Чрез нея се заместват целите със средствата за тяхното реализиране. Подобна манипулация е типична за компрометиралата се парадигма на съвременния неолиберализъм и пазарния фундаментализъм. В нейната идеология пазарът е „всьо и вся“, именно той задава целите на общество-

¹ Имат се предвид критериите за присъединяване към ЕС, които бяха приети на заседанието на Европейския съвет в Копенхаген през 1993 г. Те включват следните изисквания, които кандидатствашите за членство страни трябва да изпълнят: а) стабилност на институциите, гарантиращи демокрацията, законността, човешките права и зачитане и защита правата на малцинствата (т.нар. „политически критерий“ – бел. на автора); б) наличие на действаща пазарна икономика, както и способност да се справят с конкурентния натиск и пазарните сили вътре в Съюза; в) способност да поемат задълженията, произтичащи от членството, включително и това да се придържат към целите на политическия, икономическия и валутния съюз. (Вж.: Разширяването на Европейския съюз: исторически шанс. http://www.evropa.bg/bg/es_enlarge_bg.htm, стр. 3)

то, ръководейки го чрез своята „невидима ръка“. По този начин пазарът измества държавата, публичните институции, демократичните процедури и механизми в техните функции да изразяват, дефинират и реализират интересите на мнозинството и на нацията като цяло. За такова „объркване“ и подмяна на цели и средства допринася и ширещата се в медийното пространство куха фразеология, дефинираща изминалото двадесетилетие като период на преход от планова към пазарна икономика.

Истината е друга. В края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век в България бе постигнат национален консенсус относно:

- **главната политическа цел** на обществото – да бъде сменена тоталитарната с демократична политическа система;
- **главната икономическа цел** – увеличаване на националното благосъстояние чрез устойчив и динамичен икономически растеж посредством трансформиране на икономически неефективната социалистическа планова система в смесена пазарна икономика, способна да осигури по-ефективно разпределение и използване на националните ресурси.

Следователно, поставената обща цел бе България да се утвърди като модерна, демократична, просперираща нация, а трансформацията на икономическата система бе определена като едно от средствата за реализиране на тази цел. По такъв начин трансформацията може да се интерпретира като своеобразно икономическо подобрене според критерия, разработен от Вилфредо Парето, който гласи, че „всяко преразпределение на ресурсите, включващо изменения на произвежданите блага, и/или тяхното разпределение между потребителите, може да се счита за подобрене, ако води до повишаване на благосъстоянието на някои индивиди (според собствената им оценка), без да причинява намаляване на благосъстоянието на други индивиди.“² Или, казано с други думи, **подобна промяна има смисъл, само ако доведе до увеличаване на жизнения стандарт на определе-**

² Collins Dictionary of Economics. Second edition. Harper Collins Publishers, 1993, p.562.

ни групи от населението, без това да е за сметка на други групи. При това, темповете на растеж трябваше да са достатъчно големи, за да осигурят възможност, наред с увеличението на средните доходи, да нарасне и неравенството в доходите – в граници, присъщи за съвременната социална пазарна икономика. Нещо повече, пазарната реформа следваше така да бъде планирана и осъществявана, че **като минимум да бъде запазено равнището на благосъстояние на различните групи и слоеве от населението, достигнато в условията на предходната икономическа система (централно планираната икономика).**

Горните съждения могат да се интерпретират и по принципа „обратното също е вярно“ – ако в резултат на пазарната реформа реалният БВП започне да спада, увеличението на благосъстоянието на определени групи от населението би могло да стане само за сметка на **преразпределение** на националното богатство и тогава пазарната реформа ще трябва да се оцени не като „**икономическо подобрене**“, а като „**икономическо влошаване**“.

Следователно, как трябва да се оцени пазарната реформа през изминалите 20 години на прехода – като икономическо подобрене или като икономическо влошаване? Отговорът е очевиден и еднозначен – като икономическо влошаване! Статистическите данни ясно показват това. Стартираната на 1.02.1991 г. пазарна реформа по неолибералния модел на шоковата терапия, известен под названието Вашингтонски консенсус (вж. Приложение 1), причини непознат по мащабите си в българската стопанска история срив в икономиката и доходите, последван от втори мощен крах в периода 1996-1997 г. Катастрофата бе толкова разрушителна, че едва през 2006 г., в резултат на 8-годишен икономически растеж, бе възстановено равнището на БВП от 1989 г. – началната година на прехода. Изводът е – **почти две десетилетия изгубено историческо време, през което други народи удвоиха своето благосъстояние.**

Разразилите се през този период масова бедност, престъпност, социална несигурност и безперспективност закономерно кулминираха в остра демографска криза и огромен поток от емигриращо население, търсещо препитание и по-добри условия за живот в чужбина. Управлявалите през това двадесетилетие разноцветни правителства солидарно

абдикираха от един основен ангажимент на държавността и на публичните институции пред нацията – да гарантират минимално необходимите условия и предпоставки за оцеляване на своите граждани. Стигна се до това, че недемократичната социалистическа държава, която бе отнела правото на своите граждани свободно да пътуват по света, но бе гарантирала тяхната сигурност и условия за оцеляване, бе заменена с демократична капиталистическа държава, която не гарантира сигурността и възможността за оцеляване на своите граждани, но ги компенсира – жонглирайки с демократичните ценности – със свободата да емигрират от своята родина, за да търсят възможности за оцеляване и проспериране в чужбина.

В резултат на приложения модел на пазарна реформа въпросните правителства и стоящите зад тях партии и коалиции не успяха да създадат социално-ориентирана пазарна икономика от европейски тип – с приобщаващ, инклузивен и устойчив тип растеж. Създадоха един ретрограден хибрид, напомнящ описаното от К. Маркс първоначално натрупване на капитала, който „разобщава“, „отхвърля“, „маргинализира“, „отчуждава“, „десоциализира“ трудовете хора и изтласква висококвалифицираните (а и неквалифицираните) работници зад пределите на страната.

Критичният поглед към близкото минало поставя следващия закономерен въпрос: съществува ли друг модел на пазарна реформа, различен от приложения в България и другите страни от региона на Централна и Източна Европа. И друго, не по-малко важно – постижимо ли е изграждането на икономически модел, който да съответства на критерия за икономическо подобрение?

Отговорът е определено утвърдителен. Това е моделът на „постепенността и прагматизма“, приложен в Китай от началото на 1978 г., известен напоследък и с наименованието „Пекински консенсус“ – като контрапункт и отрицание на неолибералната доктрина на Вашингтонския консенсус. Постигнатият на тази основа феноменален 30-годишен, изключително динамичен растеж, в условията на умерена инфлация, позволяващ да се повиши неколкостранно националното благосъстояние и да се извадят от оковите на бедността милиони граждани на страната, няма прецедент в световната стопанска история. За да се разсеят съмненията

за голословност, изказаното твърдение се подкрепя със следните сравнения:

Първо. През първите десет години от началото на прехода в България базовият индекс на БВП, показващ съотношението на произведения през 1999 г. реален БВП спрямо БВП, произведен през 1989 г. е 67%, т.е. значително под равнището преди старта на шоквата терапия през 1991 г. За същия период това съотношение за икономиката на Китай е 252%, а за Виетнам, прилагаш подобен модел на пазарната реформа, е 197%! Данните са красноречиви и не се нуждаят от коментар!

Второ. През 1989 г. делът на социалистическа България в произвеждания световен БВП е 0.2620%, а през 2006 г. – в резултат на неолибералния модел на пазарната реформа – той се свива повече от два пъти до нищожните 0.1200%. Делът на Китай в световния БВП през 1989 г. е 5.6120%, а през 2006 г. експлодира до невероятните 13.9900% – нарастване от близо 2,5 пъти!

Пекинският консенсус се основава върху добре балансирано съчетание на пазарни механизми с държавно планиране и регулиране, при водещо начало на добре обмислена и внимателно провеждана индустриална политика – с акцент върху социалните ангажменти на правителството. Това е модел, чиито исторически аналози наблюдаваме в успешните практики на възстановяване и реиндустриализация на икономиките в Западна Европа и особено в Япония след Втората световна война, продължени впоследствие от новоиндустриализираните източноазиатски икономики. Характерното за тях е отказът от либералните политики в духа на теорията за статичните сравнителни предимства, лежащи в основите на съвременния неолиберален модел на шоквата терапия. Точно обратното, те залагат на активната роля на държавата чрез методите на индустриалната политика, опираща се върху демократичните механизми на тристранното сътрудничество между представителите на наемните работници, предприемачите и правителствените институции.

Впечатлява още едно съществено предимство на китайския модел на пазарната реформа. На негова основа бе изграден мощен експортен сектор, в резултат на което стра-

ната натрупа най-големия валутен резерв в света, възлизащ на повече от два трилиона щатски долара! Нещо повече, китайското правителство успя да предпази своята банкова система от неолибералната глобализация и да постави надеждни прегради пред притока на спекулативни чуждестранни капитали. Така Китай създаде надежден щит срещу настъплението на източноазиатската криза през 1997 г., както и срещу разпространението на сегашната финансова криза, предизвикана от спекулантите на Уол стрийт.

А какво се случи през това време в България? Политиките на Вашингтонския консенсус, прилежно прилагани под диктата на МВФ от разноцветните български правителства, изпратиха българската икономика на обратния полюс – като страна с едно от най-големите в света отрицателни салда по текущата сметка на платежния баланс, възлизащо на около 25% от БВП! Това прави българската икономика силно зависима от външно финансиране и също толкова уязвима от съвременната финансова криза – от катастрофата, която би се стоварила върху нея при евентуално паническо бягство на капитали, предизвикано от най-малкия признак за загуба на доверие към банковата ни система или към способността на валутния борд да поддържа сегашното силно надценено равнище на фиксирания номинален валутен курс.

Сравнението на двата модела на пазарната реформа показва, че ако въобще може да се говори за оптималност или за тяхно разграничаване в термините на лявата и дясната икономическа политика, то безусловно Пекиният консенсус е лявата, при това – оптимална според критерия на Парето, а Вашингтонският консенсус е крайно дясната, реакционна по своя характер, политика.

2. Преразпределителната стратегия на пазарната реформа

От периода на дълговата криза в Латинска Америка в началото на 80-те години е известно, че МВФ, като представител на интересите на кредиторите от богатите индустриални държави, прилага ортодоксалния вариант на шокова терапия спрямо развиващите се страни, изпаднали в дългова криза и най-вече спрямо такива, които са обявили мо-

раториум върху обслужването на външния си дълг. Това е най-удобният момент, в който развиващата се страна може да бъде въввлечена в орбитата на неолибералния капитализъм³.

Практиката убедително показва, че в началния етап от нейната реализация **шоковата терапия генерира дълбока рецесия**, защото икономиката на развиващата се страна трябва да бъде приспособена и реструктурирана по начин, по който да се удовлетворяват следните „фундаментални“ изисквания:

Първо, ресурсите на страната да бъдат пренасочени към обслужване на външния дълг, в частност чрез „изтласкване на държавата от икономиката“, намаляване на бюджетните разходи за социални програми и за провеждане на индустриална политика и др. Това са присъщите на Вашингтонския консенсус подходи – „рестриктивна фискална политика“ и „дерегулиране на икономиката“.

Второ, в икономиката да бъдат формирани специфични условия и стимули за привличане на частни чуждестранни финансови и индустриални капитали чрез възможности

³ В замяна на финансовото подпомагане, предоставено от МВФ и СБ (което веднага бе рециклирано в посока към многонационалните банки-кредитори), правителствата на развиващите се страни бяха притиснати да възприемат неолибералните политики, заложили във Вашингтонския консенсус. Те бяха принудени: да премахнат контрола върху капиталовите потоци и търговията; да прекратят индустриалната политика; да либерализират националните финансови пазари, отваряйки ги за навлизането на чуждестранни банки; да продадат притежаваните от тях и значителни по размерите си дялове в печеливши държавни предприятия – предимно на чуждестранни компании; да прекратят подкрепата за организирания труд; да орежат помощите за бедните слоеве на населението и да започнат борба с инфлацията, прилагайки ограничителни парична и фискална политики, причиняващи забавяне на растежа и увеличаване на безработицата. Характерно е още, че реформите, базирани върху Вашингтонския консенсус, пораждат редица ограничения пред растежа на съвкупното търсене, чрез което възпират и растежа на реалния БВП. Важно място сред тях заема забавянето на растежа на работните заплати и на масовото потребление. За това допринасят увеличението на безработицата, западането на профсъюзното движение, отслабването на държавната подкрепа за колективното трудово договаряне, както и забавянето на растежа на производителността.

за реализиране на достатъчно големи и бързи печалби. Това се постига чрез иманентните на Вашингтонския консенсус политики на „бърза либерализация“ и „бърза приватизация“.

Изводът е, че когато в една страна се прилага шокова терапия, предизвикваща дълбока рецесия, единственият начин да се генерира финансов ресурс за мотивиране на местния политически и стопански елит, осъществяващ реформата, и за привличане на търсещите големи печалби чуждестранни капитали, е да се приложи **преразпределителната стратегия**⁴ на пазарната реформа. Така се оказва, че реформата трябва да се реализира като **икономическо влошаване според критерия на Вилфредо Парето**. Това става **чрез конструиране и въвеждане на инструменти и практики за преразпределение на създадените в условията на плановата икономика обществени и частни финансови и материални активи, принадлежащи на широките народни маси, както и на добавената стойност, произвеждана в условията на преходния период. И това преразпределение се осъществява в максимално възможните граници в полза на местния елит и на чуждестранните инвеститори.**

Във фазата на своята зрялост преразпределителната стратегия поглъща в себе си и подчинява на своето действие самите държавни институции, с присъщите им инструменти за управление на икономиката. На този етап тя вече се проявява като „преразпределително насочена“ държавна политика, основаваща се върху **рентниерско поведение** на публичната администрация и „**меки съдебни ограничения**“ срещу корупцията и престъпността във всички техни разновидности.

Очевидно е, че шокотерапия първоначално е във вреда на широките социални слоеве, т.е. – на мнозинството гласоподаватели в страната. Тези ефекти на проведената па-

⁴ Докато в страните със социална пазарна икономика преразпределението е насочено към подпомагане на бедните и нуждаещите се и в известна степен тушира неравенството в доходите, то в страните, прилагащи неолибералния модел на прехода, преразпределението изпълнява по-скоро противоположната функция – като насочва богатството към елита, то създава масова бедност и засилва неравномерността в разпределението на доходите.

зарна реформа провокират два съществени въпроса. Как стана възможно в условия на действащи демократични институции (парламент, многопартийна система, впоследствие приета нова Конституция) да се приемат такива антисоциални решения като:

– избора и стартирането на разрушителния модел на шоковата терапия;

– последователната и неотклонна реализация на неолибералните политики на Вашингтонския консенсус през цялото изтекло двадесетилетие при условие, че се сменят по демократичен път разнородни партии и коалиции във властта?

3. Възможното стартиране на шоковата терапия

Фактически стартирането на шоковата терапия през 1991 г. бе предрешено доста по-отдавна – към средата на 80-те години на миналия век. Добре известно е, че в периода на социализма властовата позиция на българския тоталитарен елит винаги се е граждала върху силната външна подкрепа – политическа, идеологическа, финансова, материална, и т.н. от страна на бившата комунистическа партия на Съветския съюз. С идването на власт на М. Горбачов през 1985 г., обаче, стана ясно, че посоката на вятъра е сменена и на нея повече не може да се разчита. Така оцеляването на българския тоталитарен елит във властта бе поставено в зависимост от неговата способност да открие подходящ заместител на оттеглената съветска подкрепа. Заместителят бе бързо разпознат във възможността за форсирано създаване на силна зависимост на икономиката от частния западен финансов и индустриален капитал. Така за много кратко време – в периода 1985-1988 г. – бе натрупан значителен за мащабите на страната външен дълг. Тази политика фигуративно може да се нарече приватизация на българските предприятия в аванс, защото чрез нея на практика бяха създадени обективните условия и предпоставки за възникване на дълговата криза. Съвсем закономерно тя кулминира в обявяването през март 1990 г. от правителството на А. Луканов мораториум върху обслужването на външния дълг, с което бе създаден поводът за поставяне на икономическата политика на страната под контрола на МВФ и за въвеждане в

действие на шоквата терапия. Така се появи и жадуваният от тоталитарния политически и стопански елит шанс за бързо („шоково“) екстраполиране на властовите му позиции в новите условия.

Това, че тоталитарният български елит съзнателно е тласкал събитията в посока на шоквата терапия, че предварително е бил наясно с нейните тежки последствия за благосъстоянието на българския народ, се потвърждава от разработения през 1990 г. – по инициатива на правителството на Андрей Луканов – „Проект за прехода към пазарна икономика и демократичен капитализъм“ (известен на обществеността като „Планът Ран-Ът“). Той по същество представлява своеобразна енциклопедия на неолибералните политики, лежащи в основата на българската пазарна реформа. Формиран бе от екип от 22-ма специалисти от Фондацията на националната камара на САЩ, начело с Ричард Ран и Роналд Ът. Към тях правителството прикрепи и екип от 29 български специалисти, като представители на БСП и СДС, повечето от които впоследствие заеха ключови административни позиции в реализацията на шоквата терапия. Разработването на „Плана Ран-Ът“ символизира първоначалната (идеологическа) форма на споразумението между разноцветните („леви“ и „десни“) партийни формирования в полза на крайно десните неолиберални политики на Вашингтонски консенсус.

4. Излъганото мнозинство

Не по-маловажен е въпросът, как бяха създадени политическите условия за реализиране на неолибералната пазарна реформа през изтеклото двадесетилетие. Неговият отговор може да са намери в действията на Международния валутен фонд в страните от Латинска Америка. Опитът в този регион показва, че най-подходящи политически условия за провеждане на шоквата терапия създава диктатура от типа на тази на генерал Пиночет в Чили. Тя притежава „силната ръка“ и репресивните механизми, необходими за последователно провеждане на непопулярните неолиберални политики. Прилагането на такава схема в България в началото на 90-те години на миналия век, обаче, щеше да влезе в силно противоречие със стремежа на мнозинството

от българските граждани към фундаментални демократични промени. Очевидно пред осъществяването на такива промени трябваше да бъдат поставени надеждни бариери, защото, ако в страната бе установена реално действаща демокрация, то чрез демократичните процедури мнозинството би могло да преобърне хода на непопулярните либерални реформи.

Следователно, необходимо беше в самото начало на прехода да бъде създадена подходяща политическа среда за успешно осъществяване на шоквата терапия, съдържаща комбинация от две съществени предпоставки:

– илюзорна, приспиваща вниманието на мнозинството, видимост за мащабна политическа демократизация;

– гарантиране необратимостта и последователността в реализирането на неолибералните политики от редуващите се във властта политически формации.

Подобна комбинация може да бъде определена само като „квази“ демокрация или „номинална“ („вербална“) демокрация, т.е. демокрация на думи, но не и на дела. Главната роля в нейното институционализиране е предопределена за тоталитарния елит, който създава видимостта за политическа демократизация, като се трансформира (преформатира) в капиталистическа олигархия⁵, диверсифицираща се по-нататък в разнородни партии и коалиции, заемащи целия спектър от политически етикети (леви, десни, лявоцентристи, дясноцентристи и т.н.). Така става възможно въвеждането на многопартийността, на идеологическото противоборство и включването в действие на демократичните процедури за изборност във властта и редуване в нея на различни политически формации. Зад това номинално и външно противоборство на идеи, обаче, се крие вътрешната сплътеност и солидарност на политическата класа около ангажимента за последователно и неотклонно провеждане на

⁵ Оказва се, че олигархията, като власт на малцинството над мнозинството, е дори по-подходяща политическа форма за реализиране на шоквата терапия, защото освен че притежава „твърдата ръка“ за реализиране на непопулярните реформи, тя – за разлика от едноличната диктатура (диктаторския режим) – може да създаде достатъчна видимост за демократичност, чрез която да бъдат заблудени местното мнозинство и чуждестранните наблюдатели.

диктуваните от МВФ неолиберални политики в процеса на упражняване на властта, независимо от политическия етикет на управляващата в конкретния момент партия или коалиция. Така чрез законодателната, изпълнителната и съдебната власти се гарантира и безпрепятственото функциониране на преразпределителната стратегия, генерираща изгодите и мотивацията за политическата класа и за чуждестранните инвеститори.

През изтеклото двадесетилетие управляващият „разнопартиен“ елит успешно прилагаше методите на номиналната демокрация, с което постепенно разруши доверието на българските граждани в ценностите на демокрацията, в нейната способност да гарантира промяна в модела на пазарната реформа и подчиняването му на интересите на мнозинството. Доказателство за това са необичайно ниският за една съвременна демократична държава рейтинг на институциите на законодателната, изпълнителната и съдебна власти, отказът на мнозинството да упражнява свещеното си демократично право на глас. Управляващата класа накара хората да разберат, че в условия на номинална демокрация това право не изпълнява предназначението си. Поради това, борещите се за оцеляване бедни слоеве започнаха да продават правото си на глас за жълти стотинки, а друга част от мнозинството престана да гласува.

В условията на номинална демокрация управляващата класа също разчита на репресивни механизми, за да поддържа своята властова позиция и да гарантира реализирането на непопулярните неолиберални политики. Характерно обаче е следното: докато при социализма тоталитарният елит се опираше на репресивната подкрепа на тайните служби, номиналната демокрация разчита на репресивните механизми на стихийната улична и на организираната престъпност. Те принуждават „свободните“ граждани да се самозатварят в своите домове, да се самонаказват с несвобода, за да се предпазят от вилнеещите на свобода престъпници, поставяйки решетки по прозорците и стоманени врати на входовете на домовете си. Станахме свидетели на непознато в условията на социализма явление – под натиска на вилнеещите на свобода (извън затворите) престъпници свободните граждани стават затворници в собствените си домове.

В условията на социализма управляващият елит бе отчужден от мнозинството. При сегашния „демократичен“ капитализъм олигархичната политическа класа също е отчуждена от мнозинството – разликата е главно в това, че при социализма мнозинството бе лишено от правото свободно да изявява нежеланието си да участва в изборите за несменяемия във властта тоталитарен елит, докато сега все пак притежава свободата да не гласува.

5. Задачи и перспективи пред българското общество

Има много основания да се твърди, че развихрилата се напоследък глобална икономическа криза всъщност е криза на неолибералния капитализъм и че заедно с нея ще настъпи краят на този модел. В този контекст като приоритетна задача се очертава в България да бъде прекратено провеждането на неолибералните политики на пазарната реформа и по този начин да бъде преустановено действието на преразпределителната стратегия.

Реализирането на тази задача означава да се елиминира олигархичният модел на капитализма, като се реформират публичните институции с цел утвърждаване приоритета на интересите на мнозинството и на нацията като цяло в тяхната дейност и функции. В България трябва да се намерят сили, които да изтласкат нацията от неолибералния капан на номиналната демокрация към същинска реална демокрация. Така ще стане възможно в икономиката да се утвърдят методите на индустриалната политика и на активния тристранен диалог и тристранно сътрудничество, като предпоставка за преминаване към устойчив, приобщаващ и демократичен по своя характер икономически растеж в името на националния просперитет.